

Радица Недељковић*

*Филозофски факултет, Универзитет у Приштини са
привременим седиштем у Косовској Митровици*

ДРАГОЉУБ ЈОВАНОВИЋ: РАЗМИШЉАЊА О СЛОБОДИ И МОРАЛУ

Сажетак

Многим значајним људима историја је тек одредила право место. Некад се неко време у коме доминирају „победници” огреши о неким људима, међутим, праве вредности време не брише. Кад тад без обзира на сва потискивања и сакривања јачином своје вредности разгрну таму и испливају на светло дана. Један од интелектуалаца који је дошао у сукоб са два ауторитарна система, оличена у две ауторитарне личности (Пашић и Тито), који је много неправди и зла претпео од њих, дуго био заборављен, а који се својом величином и својим делима у пуном сјају враћа на научну сцену Србије је и двоструки доктор Сорбоне – Драгољуб Јовановић. Циљ овог огледа је двострук: са једне стране он би представљао још један допринос истинској рехабилитацији неправедно потиснутог и заборављеног значајног српског интелектуалца, а са друге стране, његово схватање слободе и морала, посебно моралних вредности, може бити корисно у трагању за моралним оријентирима у временима аморалног морализма и „либералног фашизма”. У циљу да се укаже на допринос Драгољуба Јовановића, схватању слободе и морала, у раду ће се коришћењем историјске, компаративне методе и методе теоријске анализе, аналитички приступити и теоријски објаснити трендови промена у схватању слободе и морала, имајући у виду историјску генезу, да њихов савремени облик представља, у великој мери, одјек онога што се дешавало у прошлости. Друштвени и научни циљ овог рада садржан је у афирмацији поруке коју нам Драгољуб шаље и својим

* radicanedeljkovic91@gmail.com; radica.nedeljkovic@pr.ac.rs

делом сведочи, а која треба да нам буде нит водиља у овим временима: морал и слобода нису физичке категорије већ стање духа. Човек је изнутра слободан и нико никада не може да му одузме слободу и да га натера да буде неморалан ако сам на то не пристане.

Кључне речи: Драгољуб Јовановић, морал, слобода, ведрина.

УВОД – СВЕТ У КОМЕ ЖИВИМО

И површни поглед на свет у коме живимо данас указује да се налазимо у великој кризи, у кризи је наука, уметност, филозофија, религија... У кризи је и сам живот. Све је у преиспитивању. Суочени смо са епохом изневерених нада и очекивања. Наш свет се нашао на странпутици, оптерећен противречјима мондијализованог капитала и револуцијом сиромаштва. Налазимо се између два света и две епохе, на раскрсници неизвесности и несигурности, у револуцији технике али и сиромашењу духа. У доба треће, и четврте научно-технолошке револуције и технократије, техника је постала судбина човека, али је дух осиромашен, ушли смо у свет „атомске технике али прашумске етике” (Јустин Поповић). Тако да на делу имамо тренд „постцивилизацијског канибализма” (употреба човека као објекта, тј. сировине у модерној генетици и генетичком инжињерингу). Да ли то значи да је човек данас „застарео”, како се пита Андерс у својој студији *Застарелост човека*. Аутор песмистички закључује да „тренд је да се човек (колико год то звучило апсурдно) учини сувишним и застарелим” (Андерс 1974, 25). Чини се да, у оваквом свету, појмови који су највише злоупотребљени су морал и слобода, зато Адорно након Аушвица себи и свету поставља питање: имамо ли права уопште да говоримо о моралу?

Крвави ратови и револуције, који највише погађају морал и слободу, нису престали ни „после краја историје” (Фукујама) и „златног доба људских права и демократије” већ су још суровије настављени и у новом миленијуму. Питање, дилему коју је покренуо Адорно, сасвим оправдано можемо поставити и данас, и још важније морамо се питати имамо ли права на оптимизам? Ако су у садашњости присутни сви знаци бесперспективности будућности, има ли уопште будућност човечанство? Може ли опстати а да се темељно не промене садашњи принципи живљења? Савремени човек окренут хедонизму и индивидуализму навикнут је на

најразличитије варијације зла, насиља, изопачености, стога тешко разликује шта је добро, а шта зло. Дуготрајно срозавање морала као да има за циљ да види да ли постоји граница нискости до које су људи спремни да иду. Модерни човек има очајничку потребу да изађе из анонимности. Како нису сви способни да то учине неким својим талентом (спортским, уметничким, научним) то настоје да надоместе свакавим гадостима којима настоје да фасцинирају друге. У том настојању нема стида за оно се чини, а кад нема стида нема ни морала. Оно што је још опасније, постао је равнодушан за све што јесте и што се дешава око њега и у непрестаној је потрази за нечим новим, нечим што ће га изнова шокирати, што ће га барем за тренутак подићи из мртвила свакодневице и дати му потврду да је заиста још увек жив. Затрпан примерима којих се пристојан свет стиди и згражава, али који постају узори младима, човек се пита, као што се давно питао Макијавели – исплати се бити добар у оваквом свету? Бити неко ко ће љубављу одговорити на мржњу и насиље, бити неко ко неће својим потребама, прохтевима и страстима потчињавати све и сва, бити неко ко је спреман да се жртвује. Јер жртва је израз љубави и показатељ људскости у нама. Нема дилеме да савремена цивилизација није довољно хумана, као што је то приметио Едгар Морен, и да је то узрок кризе савременог човечанства. Постоји ли онда *Пут наде* питамо се као што то чине Морен и Хесел у истоименој студији, а чија је порука јасно упозоравајућа: „наш планетарни систем осуђен на смрт или преображај” (Hesell and Moren 2012, 7). Шансу за спас аутори виде у обнови моралности: „Морамо обновити моралност и солидарност да бисмо учврстили благостање за све грађане и народе света“ (Исто, 27).

Шта се данас дешава са слободом и демократијом у савременом свету, да ли свет напредује суштински ка већим слободама и правима или је то само формално на папиру? Чувени немачки филозоф Хегел историју је схватао као стално напредовање апсолутне идеје ка слободи. Да ли је то тачно и оно што је важније да ли човеку треба слобода у савременом свету? Историју човечанства детерминише непрекидна борба за постизање политичких, економских и духовних слобода. Са развојем друштва шириле су се границе слободе, повећавала права, увећавала демократија. Међутим, испоставило се да исти тај појединац у модерном друштву није дорастао слободи, да је слобода којој је од вајкада тежио исувише тешко бреме за њега, да инстинктивно покушава да је избегне и да, чак, прижељкује потчињеност. Наиме, модеран човек живи у обмани да зна шта жели,

док у ствари он жели оно што се од њега очекује да жели, појединац престаје да буде појединац, он потпуно усваја онакву личност какву му пружају културни обрасци, он стога постаје управо онакав какви су и сви други и какав, по њиховом очекивању треба да буде. Зашто човек данас бежи од слободе како је приметио Фром? Чини се да је то најбоље антиципирао Достојевски и испричао у причи о Великом инквизитору и Христу. У свом ненадмашном делу *Браћа Карамазови* Достојевски износи како Велики инквизитор оптужује Христа, који се у роману поново појавио у Шпанији, зато што није хтео да влада човеком, дајући човеку слободу. У причи инквизитор говори Христу да он не познаје човека, а да га они боље познају. Ти си преценио човека дајући му слободу воље, а човек није у стању да носи то бреме слободе, није за то способан. Ми знамо човека и зато му узимамо слободу, а дајемо му хлеба и задовољства, и он је са нама и без слободе срећан. Не треба човека оптерећивати тим тешким бременом слободе и одговорности као што си то ти учинио јер то (тј. слобода) није за човека, итд. Тако инквизитор оптужује Христа у роману Достојевскога, а управо је то принцип владања људима и народима данас у такозваном „модерном, напредном” свету – пун стомак а празне душе. Стога, можемо се запитати *куда то иде људски род*, имамо ли права на оптимизам, а тиме долазимо до разлога писања овог огледа, можемо ли се у трагању за овим одговором и „принципима наде” ослонити на Драгољуба Јовановића?

ДРАГОЉУБ ЈОВАНОВИЋ – ЧОВЕК КОЈИ ЈЕ ДИСАО СЛОБОДОМ¹ И ОПТИМИЗМОМ

За разлику од многих интелектуалаца, и упркос свим негативним трендовима, Драгољуб Јовановић, на живот, морал, слободу гледа оптимистички. Своја размишљања о моралу Драгољуб Јовановић назива оргиналним називом *Ведрина*. О моралу пише док је био у затвору, по други пут, у Сремској Митровици од 1947. до 1955. године, из тог разлога намеће се питање какав то карактер краси човека који неправедно тамнује у затвору а остаје ведрог духа, не дозвољава да га неправда сломи и даље верује у живот, човека, правду, доброту. Писање радова могуће је готово у свим условима, али писати о моралу са Ведрином у затворским условима, када знаш да ти је учињена неправда готово је јединствен случај. Неправда код

1 Дејан Милић написао је оглед Драгољуб Јовановић – Човек који је дисао борбом, и овај наслов је у духу те мисли – (Милић 2007).

човека ствара горчину, нагони га да губи веру у људе, правду, морал. Код Драгољуба тога нема, он пише страсно осам страница дневно без горчине и осуде било кога. Са јединим циљем да, како сам каже, остави иза себе легат – један заокружени поглед на вековно људско искуство и савремене цивилизацијске вредности као и препоруку – којим путем даље.

Како и зашто је Драгољуб изабрао да у затвору пише о моралу? Питање које сам себи поставља гласи: „Ко је главна жртва ратова које сам доживео до 75. године? Одговор је дошао брзо. Највећа жртва је био морал. Телесне ране су се у великој мери зацелиле, на место погинулих и умрлих дошли су нови, број становника се чак умножио, материјалних добара има много више него пре разарања – само морал никако да се поврати” (2021, 22). Опет откуда назив Ведрина. Из његовог одговора јасно се види његов алтруизам, љубав и вера у људе и праве вредности, ономе због чега вреди живети, за шта се ваља борити, шта вреди бранити и усавршавати: „У делу о вредностима, прву књигу сам назвао Ведрина, опет мало пркосно и иронично – пркосно према песимистима и очајницима, иронично према себи самом јер сам такође имао разлога да гледам црно – али са убеђењем да се има због чега живети, макар у патњи и понижењу. Одбацио сам самоубиство, како Јесењиново тако Герингово, и усвојио одлуку Фокнерова лекара, осуђеног на доживотну робију, коме је понуђен отров: Радије бол него ништавило” (25–26). Ратови и револуције, а које смо и ми Срби пречесто доживљавали, најтеже погађају морал, и што је најважније, најспорије се морал опоравља од рана које су му задате,² стога увек изнова треба распарављати о моралним вредностима, посебно у кризним, тешким временима када се најбоље види ко је ко и ко је какав.³

Објашњење морала из социолошко-историјске перспективе, како га види Јовановић, тражи одговор на низ питања. Да ли је морал нешто стално и непроменљиво или је променљив? Да ли је човек по природи моралан и добар или то тек треба да постане? Да ли човек може бити моралан као појединац или само у заједници? Шта утиче на човеково морално понашање? И можда и најважније питање:

2 Неправда коју су Срби доживели током илегалне НАТО агресије нанела је дубоку моралну рану, која ће се тешко, и поред свег труда, свих напора НАТО промотера у Србији, залечити. Јер какав је то морал бомбардовати, осиромашеним уранијумом народ и још назвати „Милосрдним анђелом”?

3 У том смислу, у циљу дубљег разумевања тешких времена и људи, посебно интелектуалаца у њима, погледати монографију *Тешка времена и/или слаби интелектуалци*, Петра Анђелковића, која шаље поруку, у духу народне „да нема тешких времена има само слабих људи (интелектуалаца)”.

Да ли човечанство у погледу морала напредује или назадује? Ова начелна питања воде нас, сматра Драгољуб Јовановић, ка једном историјском питању: „ко је све покушао да утиче на људе да буду друштвенији, хуманији, моралнији, и каквог успеха су имали – у своје време и на касније нараштаје – разни мислиоци и практичари који су се тиме бавили? Најзад, како се проблем морала поставља данас – може ли се и он обновити и усавршити као што бива са другим жртвама савремених разарања? Особито је важно знати шта ће бити са моралом у политици, у привредном и друштвеном животу, и коме припада будућност – моралнима или вештима” (31).

Драгољубово објашњење морала засновано је на импресивном познавању историјског развоја морала и схватању морала током историје развоја људског друштва. Анализирајући највише место на лествици вредности у различитим епохама и код различитих народа, Драгољуб указује да се она некад звала тао, или Брама, код старих Грка „калос ки агато”, у средњем веку *Bonum divinum* за једне, витешка част за друге, новији Индијци стављају „дхарму” изнад саме религије, јер обавезује да се изврши дужност према себи самом и према другима, Марксизам је потенцирао опште благодатање као услов за срећу. У Јовановићевом прегледу моралности ређају се многа позната имена из света науке, уметности, филозофије који унапређују схватања морала. Од Русоа, Шекспира, Милтона, Лока, Хобса, Канта који трагају за општим принципима етике и који уче да морал не долази људима одозго, већ је у њима самима, као резултат људског стварања и сазнавања. Посебно истиче Холбаха који развија Етократију или владавину засновану на моралу. Енглески емпиристи, француски материјалисти у егоизму виде полазну тачку за морално делање, а регулишу га навике стечене у одређеној друштвеној средини. Зато нема ни вечног ни свеопштег морала: као прилике и људи, моралне норме се мењају, морал се квари или поправља, али општа корист захтева да се сви приближавају врлини. Посебно ће Драгољуб истаћи Кантову теорију о дужности која је налагала да разум утиче на вољу, да јој заповеда, да је чак притискује. За Фихтеа, морал је пре свега у делатности, у самом раду, а дужност је усмерена према нацији. Огист Конт у свом позитивизму идеју прогреса везује за човечност. За прагматисте морал највећа срећа за највећи број људи. Сумирајући, различита трагања за највишим добром, што јесте примарни циљ теорије о моралу, Драгољуб истиче да су у моралном деловању важни част, љубав, мир и правда, али за њега „је највише добро сама доброта јер је најконкретнија и најлакше се проверава” (83).

Још једно важно питање, око кога се споре теоретичари морала гласи: да ли напредујемо или назадујемо у погледу морала у историјском развоју човечанства? Драгољуб упозорава да морални напредак није исти као и технички напредак који је лакше уочљив и мерљив и да за морални напредак важе другачија мерила. „Док су на другим пољима напречи очигледни и скоро апсолутни, у уметности и у моралу мења се наш укус, па и појмови о томе шта је лепо и добро. Несумњиво је само једно: да у своме владању све мање слушамо друге а све више себе, да се мање покуравамо а више управљамо. То је квалитативан напредак који сведочи и о броју императива који су сваким даном све различитији. Из тога би се морало закључити да се развијамо, пошто бивамо све самосталнији, аутономнији. Регулe којима се потчињавамо не долазе толико споља, као некад, већ више изнутра, из саме наше свести. И даље смо егоисти, и даље идемо за својим интересима, али се непрестано мења карактер нашег егоизма и врста наших интереса“ (30). Очигледно је да смо, барем гледано споља, финији, мање свирепији према другима, али да ли смо и стварно бољи према другима, посебно ближњима, или смо суштински и даље егоисти и следимо свој интерес. Два су генерално посматрано погледа на морал: песимистички и оптимистички. Песимисти, који човека посматрају као животињу како изиграва све реформе и враћа се на своју првобитну природу, сматрају да је свет више или мање покварен, и који сматрају да се периоди смењују, али да напретка у моралном погледу нема. Оптимисти, а међу њима спада и Драгољуб, напротив, верују да људи не само да могу бити бољи под извесним утицајима, него да су стварно све моралнији уколико човечанство бива бројније, организованије и културније. Они чак ове повољне промене тумаче управо напредовањем морала, то значи социјалности, алтруизма и финоће. Драгољуб суштину моралног прогреса види у томе да људи не буду средство, пуки објекти у друштву већ личности и активни учесници на свим пољима. Међутим, да је то остварљиво и могуће, посебно у савременим условима где „рибара људских душа“ (Шушњић) има на све стране, где је „манипулација свешћу“ (Кара Мурза) постала друштвени образац и средство покуравања људи? Драгољуб, кога краси несебична љубав према људима и домовини (отуда и његова жртва), верује да је то могуће. „Поред све живље потребе да знамо што више, развија се жеља да стекнемо заслуге, да се одликујемо, да превазиђемо и своје претке и себе саме и то не у материјалним добрима, него у гласу, лепом имену, на табели моралних одликаша“ (33). Напредак у моралу најуочљивији

је у аутономији морала, у победи како каже Драгољуб „етичког процеса над космичким”, односно за разлику од раније када смо се управљали више спољашњим и наметнутим регулама сад смо развили аутономију у моралу.

Врло значајно питање за социолошко разумевање морала јесте питање: да ли је обична илузија да будућност припада моралнима? Инспирисан великанима светске историје који су попут Прометеја стално разбукутавали бакљу слободе и моралности, Драгољуб искрено верује да будућност припада моралнима. За њега је доказ и то што човечанство не изумире, што су заједнице све шире, што је саобраћај међу људима и народима све богатији, што је човечанство јединствено у већој мери него што је икад било. Наравно, он је као научник свестан да у свету има још гладних, недовољно обучених и незаклоњених, али је уверен да би се ти проблеми лакше решили када би се залечио морал, највећа жртва ратова и револуција. Не постоји дилема да је морал систем вредности и да су вредности средишње питање морала, стога вредностима Драгољуб у свом опусу о схватању морала посвећује посебну пажњу. Имајући у виду чињеницу да се људски судови о разним вредностима не поклапају и да се мењају, он потенцира четири главне човекове снаге помоћу којих богатимо свет и усрећујемо једни друге: *интелигенцију, вољу, карактер, ведрину*. Интелигенција је природна бистрина удружена са великим, али лично стеченим знањем и искуством. Темељно анализирајући ову људску особину, коју наравно цени и поштује, Драгољуб на много примера, посебно цитирајући многе светске умове, уједно и упозорава на опасност од интелигенције. Његова порука у том смислу је: „Ум и знање треба, одиста, да помажу енергију, а не да је умртвљују; да храбре на рад за општу корист, а не да се удружују са лукавством, па чак и са поквареношћу” (127). Воља је оно што покреће. Ум је оруђе, знање је материјал, а тек воља има да их стави у дејство. Указујући да интелигентних људи има много али карактерних мало, он га дефинише на следећи начин: „Карактер се не руководи ни мржњом ни љубављу, ни завишћу ни сажалењем, чак ни добротом. Само зрео, виши и племенит човек ради све што чини из чисто моралних побуда” (131). Ведрина је људска особина која чува душевни мир.

Значајну пажњу у својим размишљањима о моралу, чиме даје несумњив допринос развоју теорије морала, Драгољуб Јовановић посвећује анализи врлина које треба да красе човека. Схватања о томе шта је врлина мењала су се много више него саме речи које су је означавале. Врлина од човека захтева највећу храброст,

да се супротстави духу свог времена, и она се, као и добро, не подразумева. Стварност света је скривена иза зидова свакојаких лажи и привида. Задатак врлине је да кроз ту завесу прође. Његов идеал интелектуалаца су борбени интелектуалци. „Борбени интелектуалци су кроз целу историју били нека врста ‘бича Божјег’, ‘оруђа Божјег’ (*instrumentum dei*), који су у име једне више силе, у име једног Закона, наметали осталим људима извесна начела и животна правила” (74). Он посебно потенцира четири главне људске врлине: *истину, моралну слободу, искреност и поштење*. Истина је као хлеб насушни, сматра Драгољуб и упозорава да се она често релативизује због различитих околности. Свака истина се везује за једну средину и за људе који се с њом изједначају. Колико цени истину види се у поруци да обрнуто од онога што је говорио Горки: „Човек то је истина” могло би се рећи: Истина, то је човек. Морална слобода је кључни услов моралног деловања, она као и остале моралне вредностима стиче се баш као што се и губи, што је једни освајају а други морају да је отимају од својих ближњих. Искреност и поштење су степени виши од истине и од моралне слободе. Полазећи од тезе да је за исправно морално деловање појединаца потребно праведно друштво Јовановић ће опет велику пажњу, готово у свим радовима које је писао, посветити трагању за одговором *како створити праведно друштво*. Његов идеал друштва, за које се он залаже и страствено бори, је друштво без повластица, без монопола. Друштво у коме ће мерило вредности бити рад, циљ производње – служба човеку, имовина само пренос од личног рада, а људско друштво – заједница слободних и једнаких сарадника. Такво друштво он види као неку средину између друштва индивидуализма и друштва етатизма. „Између претераног индивидуализма који је објавила Француска револуција и свемоћног етатизма фашистичке и бољшевичке државе, има место за једно уређење које ће свакоме човеку доделити социјалну функцију у оквиру и под контролом задружних и синдикалних организација” (95).

Однос Јовановића према животу и његови животни принципи, за које се тако истрајно и пасионирано залагао и борио, могу се видети у његовом схватању и потенцирању значаја слободе за исправно људско деловање. Имајући у виду Прометејеву побуну, Драгољуб поручује људима да је неопходна побуна и одупирање свему што квари, догми зато што деградира и квари, судбини зато што парализује. Драгољуб Јовановић је прави пример човека који припада табору слободе. То се најбоље види по томе што принцип о жртви и љубави претвара у свој животни мото. Најбољу потврду

овог става налазимо у два категоричка императива, које попут Канта, формулише: први његов категорички императив гласи: *служити и лишавати се*. Дакле, служити иделу, другима, општем добру, а лишавати се посебно задовољстава, нарочито материјалних и спољашњих. Други гласи: *поштење и стрпљивост*. Поштењем се стиже до победе, а у стрпљењу се налазе корени сваког великог успеха. Попут искушеника, који се, када тежи да спозна Истину, повлачи у келију, осамује се и созерцева, Драгољуб своју „келију” налази међу сељацима. За њега су они извор и суд истине. Попут новог Антеја, животну снагу за истину и борбу црпи из додира са земљом и са онима који живе од рада на земљи, са сељацима. „Кад год ми нешто није јасно – понављам – ја се кренем пут села, и увек дођем отуда освежен, окрепљен и учвршћен. Није чудо: тамо је вековно и хиљадугодишње искуство, савлађивања безбројних и мучних тешкоћа, и то не посебно, индивидуално, већ колективно, савлађивање без прекида и истрајно” (Јовановић 1931, 89). Драгољуб Јовановић је, такође, принцип стоичара („живети у складу са врлином”) узео за свој животни принцип. Живот у складу с начелом, у складу са идеалом, који посебно формулише у ставу: „Паметних има много, карактерних мало. А није доста знати и имати. Треба победити себе, и побеђивати се непрестано” (75).

Његови животни принципи огледају се и из његовог односа према идеалима и срећи. Кад је реч о идеалима Јовановићу је јасно да у суровој стварности и егзистецијалној бризи за опстанак човеку је тешко да размишља о идеалима. Међутим, он нас упорно учи да увек у себи треба трагати за оном правом људскошћу, јер ако тога нема дух назадује. „На изласку из рата, треба ширити идеал трајног мира, после оскуднице сваке врсте, треба откривати све вредности што већем броју људи; напokon мора се устати против духовног робовања, заблуде и незнања, тражити истину и рећи је – То је троструки циљ социјалног васпитања” (Јовановић 1927, 23). Његова порука је јасна: „Бити човек – то је религија новог доба. Поштовати човека у сваком људском бићу – то је прва тачка у програму новог морала” (23). Када је реч о срећи он је свестан да је њу тешко одредити и да је већина људи индетификују са богатством, на потребу да се увећа уживање, да се смањи патња и сл. Одбацујући фаталистичко схватање среће (судбина нам је одредила живот па и срећу) и да човек нема удела у томе, Јовановић сматра да човек има активну улогу у креирању своје среће и да мора да буде спреман да трага за њом. Најбољи доказ његовог алтруизма и спремности за жртву огледа се у томе што он стално, попут

Аристотела, а касније и Сен Симона, сматра да је интерес друштва изнад интереса појединаца и изнад интереса државе. Дакле можемо бити срећни само ако радимо да буде свима добро. Нема слободе без националне слободе, али нема ни националне слободе ако нема грађанске слободе.

Драгољуб као интелектуалац, културни и јавни радник нема дилему да је од свега најзначајније служити свом народу. То се посебно види у његовој поруци социолозима где каже: „један социолог није позван ни да оптужује, ни да правда: он мора видети стварност и рачунати с њом... он мора поћи од факата, у својој земљи и у свету, рачунати са стварним потребама дате друштвене заједнице и инспирисати се актуелним захтевима радничке класе” (Јовановић 1991, 15). Он није интелектуалац који се ставља у службу владајуће идеологије, иако је врло свестан да најбоље пролазе они који су на линији главног тока и да је и он могао да лично прође много боље: „Дошао сам до врло високог положаја. Требало је само да гледам свој посао и да ћутим, да се не буним против неправди и глупости управљача, па да ми буде још боље. Овако, изгубио сам и још ћу да губим. Али за мене постоји једна морална немогућност. Не могу да ћутим кад видим куда срља држава и како пропада наш народ. Морао сам да говорим, да протестујем, да се буним, па и друге да позивам на узбуну. Не мари ако будем поново страдао у име свих који мисле као ја, а немају могућности или смелости да то изразе. Није рђаво бити уста за многе душе. Затвори су модерна бојна поља. Политичко страдање је нови хероизам, ново витештво” (Јовановић, 1997, 113).

Драгољуб је свестан да је борба за идеале попут слободе, демократије, социјализма у којег искрено верује, процес у коме је кључни фактор успеха мењање људи зато и поручује: „Нема демократије без демократа, као што нема социјализма без правих социјалиста” (10). Теоријски поткован Драгољуб нам најпре показује на низу примера од Антике до данас како се све демократија злоупотребљавала, посебно у савременом свету. „Данас цео свет исписује на своју заставу једну реч: Демократија. Она се данас толико злоупотребљује да је се истински демократе стиде. Биће потребан нечувен напор воље, немилосрдна критика људи, а нарочито аргумент личног делања да се појмовима Демократија и Социјализам очува њихово право значење. Ко све није демократ, ко се све не зове социјалистом! Није, међутим, немогуће да ћемо у ‘демократској републици’ живети мање слободни него под монархијом, или у социјалистичком уређењу под најгорим

неједнакостима и у тиранији” (10). За њега не постоји дилема да је за истинску демократију, прави социјализам, за општи напредак потребан један нови дух, који се пре свега постиже еволуцијом духа, а не револуцијама које ништа добро нису човечанству донеле. Демократија, то је режим слободе, солидарности и народног благостања омогућен политичким и социјалним установама. Демократија се не може завести изгласавањем закона. Слободе се остварују изражавањем личних способности, стављањем у покрет националне енергије, поштовањем туђих права, испуњавањем дужности. Његов алтруизам видљив је и кад је реч о мотивима бављења социјалном политиком и друштвеним ангажманом. Он наводи три: хуманистички, политички и социјални оптимум. Хуманистички мотив потиче из осећања људске самилости према патњама и невољама ближњих. Он се, пре свега, развио под утицајем хришћанске цркве. Политички мотив произилази из политичког рационализма. Старати се о радницима, не зато што их жалимо већ зато што их се бојимо. Врло мудро, онај ко има потичку моћ има и „батину” у рукама којом може да се штити од незадовољних и екслотисаних радника. Мотив социјалног оптимума нема у виду човека као хуманистички мотив, нити грађанина као политички, већ произвођача. Дакле, реч је о социјалном рационализму или реалном идеализму. Штитећи социјално слабе, друштво чува и најбоље искоришћава свој социјални капитал (59–64). Драгољуб не дозвољава да му ико украде слободу ни по коју цену, чак и у затвору, јер зна да је човек изнутра слободан. Дакле, слобода је пре свега и изнад свега – слобода од страха. Супростављајући се Милентију Поповићу, који је у *Борби* објавио чланак под тим називом, Драгољуб посебно потенцира да слобода од страха треба да се базира и на правди. „То означава правичност, али пре свега правну сигурност. Треба да нема разлога да се боји свако ко поштено ради и добро мисли. Нека дрхте злочинци и непријатељи народа, али само они. Од страха се морају ослободити сви које село зна као исправне и честите” (Јовановић 1991, 391). У свету у коме доминира принцип „циљ оправдава средство”, у коме је „човек човеку вук”, а не „човек је човеку нада” нема и не може бити правде, стога нема ни истинске слободе. Велико је питање – да ли неког данас када живимо у друштву које је опседнуто опасношћу од тероризма занима слобода? Примат има сигурност и њој је све подређено. Слобода, а са њом и морал, нема сумње, главна је жртва XXI века. Сигурност још увек не значи да је човек слободан. Слобода је нешто што излази из душе човекове и тада човек има власт над собом а

нема страх. Слобода није физичка категорија већ идеал – духовни идеал, који је изнад свих других идеала. Руски религиозни филозоф, Иван Иљин говорећи о слободи упоређује је са ваздухом јер „док ужива слободу, човек мало размишља о њој (...) Слобода је слична ваздуху: човек дише ваздух не размишљајући о њему (...) Ми га се сетимо обично само онда када га нема довољно, када постане тежак или смрдљив – када почиње да се гуши. Тако је и са слободом. Човек без ње не може да живи; она му је, као ваздух, апсолутно неопходна” (Иљин 2012, 137). Наравно, за слободу се мора борити. Слобода се не дарује одозго она се осваја. Управо је Драгољуб Јовановић прави пример те тезе, својим залагањем за слободу без страха.

Данас у временима када су нам уста пуна фраза о демократији, о људским правима, питање које у духу Достојевског можемо поставити гласи: хлеб или(и) слобода? Да ли људи (народи) могу бити слободни ако нису довољно економски слободни, ако нису сити? Драгољуб Јовановић у духу марксизма уочава да постоји редослед у људским потребама. „Има, дакле, један ред по коме се јављају људске потребе, постоји хијерархија потреба: једна долази за другом, извире из друге, надовезује се на њу. Прва потреба несумњиво је храна, за људе хлеб. Кад немају хлеба, они као да су без основа, без прве степенице, без полазне тачке за даље захтеве и тежње” (Јовановић 1991, 65). Нема слободе без економске слободе, упозорава Јовановић, а она је угрожена због посредника који живе на терет радног народа и које назива паразитима. „Посредници сваке врсте, трговци и шпенкуланти, зеленаши и банкари – то је страшан ланац који стеже до ропца данашњи свет: привидна економска слобода и независност којом располажу ситни привредници маскира њихово робовање стоголавој аждаји паратизма” (341–342). Модерни појединац је у дилеми: или ће одлучити да сачува слободу избора или ће прихватити техничку нужност, где ће он сам бити победник, али само тако што ће себе неповратно бацити у техничко ропство. Слично упозорење шаље нам и Љубиша Митровић, који у низу својих радова указује да је наша цивилизација изнова дошла у сукоб са природом и човеком, да су људи редуцирани на пукe објекте експлоатације и ресурсе у канцама моћи нових предатора. „Не вреди нам супертехнолошки напредак кад је праћен социјалним субразвојем, дефицитом солидарности и хуманости. Свет је на Титанику, пред новим бродоломом цивилизације. Глобална fuga смрти – последње је упозорење човечанству. Логика апсолутизације капитала и хиперостварене моћи дошли су у сукоб са логиком живота и слободе човека. Време је да се упитамо: За ким звоно

звони?! Али звонара нема! Касни нови Сократ, пијан је од Кока-коле, дрема, а Диоген са упаљеном свећом трага за последњим човеком” (2021, 23–24). Духовна победа није само победа над елементарном зависношћу човека од материје. Још је тежа победа над лажним илузијама које човека спуштају у ропство. И оно што је најважније, што посебно треба да имамо на уму, јесте да слобода претпоставља постојање, истине, смисла и љубави. Само спајање слободе и љубави реализује личност, слободну и стваралачку личност.

КА ЗАКЉУЧКУ

Време (људи) у коме делују истакнути појединци зна понекад да се огреши о њима, како због идеолошког неслагања али и страха од њихове величине. Драгољуб Јовановић, двоструки доктор наука са Сорбоне (докторирао на питањима рада и развоја, који аргументовано, зналачки говори о правцима развоја југословенског друштва), убрзо се нашао у затвору склоњен од очију јавности и заборављен од свих, што је посебно трагично, и од интелектуалне елите. Међутим, време зна и да исправи грешке, да правим вредностима врати место које им припада. Врло упечатљиву и потпуно исправну оцену дела и лика Драгољуба Јовановића међу првима, крајем прошлог века, даје Богдан Ђуровић, који сматра да свако ко почне да чита његова дела мора „признати да иза сваке речи које је написао избија искрени хуманизам и алтруизам који унапред обезбужава сваког непристрасног критичара. Стављајући човека у средиште, на врх пирамиде свих вредности, Јовановић не само да наставља традицију француских социјал-утописта и солидариста, већ се у сваком тренутку јавног живота показује као човек који непоколебљиво стоји иза својих идеја и идеала” (Ђуровић 1992).

Размишљања о моралу и слободи Драгољуба Јовановића, која он износи пре свега у три капитална дела о моралу (*Вредности*, *Односи* и *Метод*е), од преко три хиљада страна, упућују нам неколико битних порука. Најпре када је о реч о врлини, она као највећа вредност морала, гради се развија, усавршава и захтева од човека храброст да се супростави свему што не ваља. Човечност људи, која је делатно стање, развија се кроз оплемењивање природе чиме се ублажава суровост која нам је урођена. За то је потребна храброст и борбеност, а почиње се тако што се не миримо са стварношћу већ се трудимо да је упознамо да би смо је мењали. Рад и стварање су вредности којима се човек придружује или супроставља природи, чиме допуњује и мења досадашњу

цивилизацију. Главни токови материјалне културе која краси савремену цивилизацију огледају се у брзини. Техника увлачи људе у своју динамику која убрзава ритам живота. Ход од природе треба преокренути ка природи. Смисао живота огледа се оплемењивању своје околине – унутрашње и спољашње, а то се постиже тако што стављамо у покрет особине и снаге које смо наследили или стекли. Права вредност ствари не може се схватити док се не изађе из себе, из свог хабитуса, а смисао живота огледа се у давању. Само тако се може разумети да су људи напредовали и да се непрестано крећу од отимања ка узајамности, од убилачке борбе ка узајамној помоћи. За стварање праведног друштва, коме треба да тежи човечанство, није довољно мењати само установе, још је важније мењати људе. Нема демократије без демократа, као што нема социјализма без правих социјалиста. За истинску демократију, прави социјализам, за општи напредак потребан је један нови дух: нема револуције без еволуције духа. Будућност човечанства у коме је циљ праведно друштво могу обезбедити морални а не вешти.

Цео свој стваралачки, али и животни век, Драгољуб Јовановић ставио је „на ползу” свом народу и његовој добробити, посветивши огромну енергију борби против аутократског режима како прве тако и друге Југославије. Јовановић као интелектуалац али и културни и јавни радник нема дилему да је од од свега најзначајније служити свом народу. Ретки су интелектуалци који живе у складу са својом филозофијом, у складу са својим уверењима, који своје идеале преточе у категоричке императиве и којих се доследно држе у стварном животу. Знање, наука за Драгољуба мора да буде у служби акције. Такви интелектуалци, посебно у временима које Жил Бенда назива „издајом интелектуалца”, су потребни пре свега као позитивни примери који показује како се знање ставља у служби народа а не личних интереса. Не постоји дилема, барем за нас, да је Драгољуб Јовановић управо један од таквих интелектуалаца. Најбољи доказ ове констатације можемо видети у моралним вредностима за које се Драгољуб залагао и које је посебно преносио својим потомцима, о чему сведочи његов унук Срђан, „нама укућанима, својим понашањем указивао на скалу моралних вредности о којој се није могло дискутовати. Стицање знања, поштење, скромност, доследност, нежност, поштовање других и њиховог мишљења, и, коначно, једнакост међу људима, ма ког порекла они били. Свој животни кредо *‘nulla dies sine linea’*. ‘Ниједан дан без црте’, или, сваки дан треба бар нешто урадити” (Јовановић 2013, 167).

И површни поглед на свет у коме данас живимо јасно указује на све симптоме пропасти које можемо препознати у савременој цивилизацији. Реч је о тоталном слабљењу, рушењу свих вредности и стварању хаоса што се може изједначити са нихилизмом. Револуција морала одбацује социјалне улоге које су хиљадама година одређивале живот било ког људског друштва путем традиционалних и природних узајамних односа између поколења и између два пола, са наклоношћу према моралној попустљивости и масовном хедонизму као средству отуђења и насилног одвајања појединца од његове заједнице почињући од породице и завршавајући отацбином. Циљ новог светског поретка је стварање усамљеног, условљеног, потрошача, номада без порекла и без будућности, грађанина светског мравињака. Морализоване јединке, затворене у своје илузорне светове, са илузујом да имају слободу лак су плен манипулације „рибара људских душа”. На основу темељне историјске анализе, уз импресивно познавање ове материје у различитим епохама и различитим друштвима, Драгољуб Јовановић нам излаже своје схватање слободе и морала. Полазећи од констатације да су слобода и морал највеће жртве ХХI века, он исправно констатује да сигурност још увек не значи да је човек слободан, а да знања о моралним вредностима не значе и да је човек моралан. Драгољубово размишљање о слободи и моралу шаље нам многе поруке, али чини нам се да једну посебно треба истаћи у овим временима аморалног морализма и либералног фашизма. Најпре, слобода и морал су вредности које излази из човекове душе и тада човек има власт над собом а нема страх. Такође, човек својим делом мора да сведочи идеју у коју верује. Сама идеја може бити делом и погрешна, али не сме бити ограничена и вођена ничим осим слободним избором лишеног било каквог личног интереса, а и притиска споља. Разлика између пуког преживљавања, голог живота и достојанственог живота, основна одлика живота који се назива људским животом – почива у идеји слободе. Кључно питање је – *да ли смо спремни и имамо ли снаге да доследно истрајавамо у идејама које износимо, и у идеалима које промовишемо?*

РЕФЕРЕНЦЕ

- Андерс, Гинтер. 1974. *Застарелост човека*. Београд: Нолит.
 Анђелковић, Петар. 2022. *Тешко време и/или слаби интелектуалци: огледи о одговорности интелектуалаца за странпутице у српској историји*. Косовска Митровица: Филозофски

- факултет.
- Ђуровић, Богдан. 1992. *Култ рада, среће и човека у делу Драгољуба Јовановића*, НИССА, бр. 4.
- Иљин, Иван. 2012. *Пут ка очигледности*. Београд: Логос.
- Јовановић, Драгољуб. 1927. *Култ рада*. Београд: Рад.
- Јовановић, Драгољуб. 1991. *Слобода од страха: изабране политичке расправе*. Београд: Филип Вишњић.
- Јовановић, Драгољуб. 1997. *Политичке успомене (3) – проповеди*. Београд: Култура, Архив Југославије.
- Јовановић, Драгољуб. 1997а. *Политичке успомене (5) – искушења*. Београд: Култура, Архив Југославије.
- Јовановић, Драгољуб. 2021. *Размишљања о моралу, том 1 – Вредности*. Београд: Службени гласник.
- Јовановић, Срђан. 2013. „Мој деда Драгољуб Јовановић.” *Пиритски зборник*, 45 (37–38): 167–175.
- Милић, Дејан. 2007. *Др Драгољуб Јовановић – Човек који је дисао борбом*. Београд: Демократска странка / Истраживачко-издавачки центар, 2007
- Митровић, Љубиша. 2021. „Раскршћа, домети и развојни изазови Филозофског факултета.” У *Корени и крила*, ур. Драган Тодоровић. Ниш: Филозофски факултет
- Морен, Едгард, и Хесел, Стефан. 2012. *Пут наде*. Београд: Хедоне

Radica Nedeljković

Faculty of Philosophy, University in Priština - Kosovska Mitrovica

CLEARNESS IN CONDITIONS OF DETENTION: DRAGOLJUB JOVANOVIĆ – A MAN INSIDE FREE

Resume

Dragoljub Jovanović calls his thoughts on morality the original name Vedrina. He writes about morality while he was in prison, for the second time, in Sremska Mitrovica from 1947 to 1955, for that reason the question arises what kind of character adorns a man who unjustly darkens in prison and remains cheerful, does not allow injustice to break him he still believes in life, man, justice, goodness. Writing papers is possible in almost all conditions, but writing about morality with Vedrina in prison conditions, when you know that injustice has been done to you, is almost a unique case. Injustice creates bitterness in a person, drives him to lose faith in people, justice, morality. Dragoljub doesn't have that, he writes passionately eight pages a day without bitterness and condemnation at any time. With the only goal, as he says, to leave behind a legacy - a rounded view of centuries of human experience and modern values of civilization, as well as a recommendation - which way to go next. The message that Dragoljub sends us and testifies with his work, and which should be our guiding thread in these times of "liberal fascism" is that freedom is not a physical category but a state of mind, that man is free from within and that no one can ever take away our freedom if we do not agree to it ourselves. In order to point out Dragoljub Jovanović's contribution to the understanding of freedom and morality, the paper will use historical, comparative and theoretical analysis methods to analytically approach and theoretically explain the trends of changes in the understanding of freedom and morality, bearing in mind the historical genesis, that their modern the form represents, to a large extent, an echo of what happened in the past. The social and scientific goal of this work is contained in the affirmation of the message that Dragoljub sends us and testifies with his work, which should be

our guiding thread in these times: morality and freedom are not physical categories but a state of mind. Man is free inside and no one can ever take away his freedom and force him to be immoral if he does not agree to it.

Keywords: Totalitarianism, freedom, fear, serenity, Dragoljub Jovanović

* Овај рад је примљен 8. маја 2022. године, а прихваћен за штампу на састанку Редакције 7. новембра 2022. године.